

ГЕНЕЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАСНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Ю.А. Дорохіна

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Розвиток суспільства та його відносин, спонукає науковців та дослідників звертатися до нових питань, на які наука кримінального права повинна дати відповіді. Такий інститут особливої частини кримінального права як злочини проти власності досліджується вже достатньо часу, за період набуття Україною незалежності, все частіше злочини проти власності стають темою наукових досліджень. Однак, на сьогодні ще не вирішені остаточно всі проблеми кримінально-правової охорони власності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що наше дослідження ґрунтується на працях П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, О.І. Бойцова, О.О. Дудорова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, Г.В. Тимейка, В.В. Хилюти та ін.

Мета. Генеза дослідження власності як системоутворюючої категорії злочинів проти власності є метою нашої статті.

Основні результати дослідження. Актуальність заявленої проблематики полягає в першу чергу, в тому, що власність у кримінальному праві має статус парадоксального явища, яке зберігає невизначеність і велику кількість інтерпретацій. Як похідне від загальної теорії права, кримінальне право визнає глибоку соціальну мету власності, її безперечне значення в історії суспільства, безумовну роль у становленні і розвитку економічних формацій, у формуванні будь-якої політичної конструкції.

У сучасній теорії права власність традиційно розглядається з економічної, юридичної і соціальної точок зору [1, с. 200]. Керуючись досвідом зазначених підходів, представники кримінального права за аналогією із загальною теорією права розглядають власність переважно з економічної й юридичної сторін. Знаходячи оптимальне співвідношення економічної і юридичної складових власності, правознавці проігнорували те, що жодна з цих галузей знання не брала на себе зобов'язань щодо пошуку цілісного уявлення про власність. У кожній з них поняття «власність» має свій чітко виражений цільовий характер. Абсолютизація економічної і юридичної концепцій, так само як і ідеї про їх діалектичне змішення, призвели до такого стану теорії кримінального права, де інститут власності не має чітко вираженого положення і певного значення.

Якщо в цивільному праві власність була і є галузевою і системоутворюючою категорією [2], то в кримінальному праві вона знаходиться у проміжному положенні, між родовим і видовим значенням, а подекуди і зовсім ототожнюється з предметом злочину. Час від часу власність, то вважають об'єктом злочинів, то виключають. Безуспішні зусилля у дослідженні феномену власності призвели до поширенню дискусій про недоцільність її присутності в

кримінальному праві і необхідності замінення інститутом майнових відносин [1, с. 182].

На нашу думку, передумова зазначеного розкривається у ході порівняльного дослідження теорій дореволюційного, радянського і вітчизняного кримінального права. Цей аналіз свідчить про недостатню увагу представників кримінального права до дослідження онтологічних підстав власності. Вчені вдовольнялися тим аспектом власності, який вони брали з теорії римського права.

Римське право було підставою для формування у науці кримінального права переконань, що власність це виключно юридичне явище. Дореволюційні юристи прямо апелювали до римського права, а радянські і сучасні – опосередковано, оскільки аксіома цього права знаходить своє відображення у положеннях цивільних законів. Римське право під власністю розуміло найбільш повне панування особи над річчю, здійснюване у цивільному обороті засобами володіння, користування і розпорядження майном [3]. На цих підставах майнове розкрадання у римських юристів розглядалося і як повне вилучення чужого майна, і як посягання на окремі частини власності – право користування (*furtum usus*) і право володіння (*furtum possessionis*) [4, с. 8-9]. Основний делікт проти власності *furtum* не збігався з крадіжкою у нашому (сучасному) розумінні цього слова. Його зміст був ширший: це був делікт проти майнових прав взагалі. *Furtum* (крадіжка) визначалася як те, що «має намір в цілях створення для себе вигоди привласнення собі або самої речі, або навіть користування нею, або володіння» [4, с. 8-9].

Більш того, разом з *furtum* (крадіжкою в широкому сенсі слова) римському праву були відомі: *furtum usus* (делікт, що полягав в протиправному користуванні річчю), *furtum possessionis* (делікт, що полягав в позбавленні володіння річчю особи, яка мала право на таке володіння), *garipa* (грабіж), *metus* (здійснення юридичної операції або дій фактичного характеру під загрозою), *dolus* (обман), *fraus creditorum* (здійснення боржником операцій, направлених на зменшення його майна).

Безумовно, можна сказати, що починаючи з прадавніх часів норми «майнових злочинів» разом з нормами про посягання на життя і здоров'я склали основу кримінального законодавства на будь-якому етапі його кодифікування. Приблизно такі ж тенденції можна було спостерігати і в більш пізніх джерелах права [3, с. 11-16].

Традиційно кримінально-правові заборони були зорієнтовані на охорону речей, а отже порівняно вузької сфери інтересів індивідуального власника. Викраданням чужого майна, його привласненням, пошкодженням і знищенням, а також його незаконним користуванням вичерпується коло «злочинів проти власності» у вузькому сенсі цього слова, тобто, на думку І.А. Клеп'юцького, злочини, які посягають на право власності і направлені на об'єкт цього права – матеріальну річ [5, с. 74]. Як бачимо, концепція «речової» власності виходила з того, що в основі майнових відносин було право власності на матеріальні об'єкти [6], оскільки саме майно у первинній формі є річ, а всі інші об'єкти є похідними від своєї речової основи. Таким чином, економічна ознака предмету

майнових злочинів виражалася у корисності речі, а підставою диференціації відповідальності за злочини проти власності виступали натурально-економічні властивості речі [7, с. 140].

У ході розвитку суспільних відносин і зміцнення ролі держави у встановленні каральних заборон переглядається і сам підхід до поняття власності.

Засновники природної школи права та їх багаточисельні послідовники, походження власності зводили до первинного обов'язкового договору. Наслідком такого договору було виникнення суспільної влади і держави, яким люди зобов'язалися підкорятися, а також взаємна повага загальних майнових інтересів. У результаті встановився цивільний порядок, основу якого складає приватна власність.

Представники природної школи права обґрунтовували власність, виходячи з самої природи людини; власність – це природна властивість людини, вона священна і недоторканна, відноситься до абсолютних прав.

Широко поширеним є підхід, який обґрунтовує власність не як природне право, а як право цивільне. Тут права власності, які окреслені законами і захищаються судовою системою, є продуктом вікової еволюції, поступальним людським механізмом, коли люди своєю власною силою і своєю владою привласнювали собі те, що раніше не було нічиєю власністю. Власність розглядається як ставлення людей до речей, переносячи розуміння власності у сферу речових прав.

Дореволюційне кримінальне право, за аналогією з римським правом, акцентувало увагу на охороні не природи права власності, а різних способів її експлуатації. У вітчизняних кримінальних укладеннях були криміналізовані дії з незаконного користування, володіння і розпорядження чужим майном. Злочини проти власності зводилися до порушення порядку і способу її використання, а точніше, «к четырем главным родам: 1) самовольное завладение; 2) самовольное пользование; 3) самовольное распоряжение и 4) присвоение заведомо чужого, или ... похищение чужого имущества» [8].

Погодивши об'єкти охорони, дореволюційне кримінальне право адаптувало до них інститут власності. Наступне завдання полягало у встановленні суб'єкта, який міг би природно асоціюватися як з користувачем і власником, так і з розпорядником майна. У цьому аспекті для кримінального права перешкодою була існуюча система цивільних відносин власності. Вона складалася з різноманіття суб'єктів права (власник, орендар, кредитор, тощо), кожен з яких мав самостійний правовий статус і індивідуальне відношення до власності. Але теоретики кримінального права, керуючись тим, що жоден з них не змінює сутність протиправної дії [9], взяли до уваги ті властивості суб'єктів власності, які достатні для поняття «розкрадання». А воно характеризується тісним зв'язком, у якому знаходяться лише суб'єкт розкрадання і чуже майно. Власника у цьому ланцюгу немає. Для кримінального права достатньо особи, фізично пов'язаної з річчю.

У результаті цього дореволюційні юристи спростили інститут власності. Культивуючи акт розкрадання, вони ототожили володаря з власником, а власність з майном. Володінням замінили як право власності, так і інші речові права.

М.А. Неклюдов вперше в історії кримінальної науки виклав засадничі категорії інституту майнових злочинів. Під «власністю» він розумів «сукупність зовнішніх предметів і майнових прав, які належать особі» [8]. Внаслідок цього предметом злочину могли стати як власність, так і майно. Різниця між ними полягала лише в тому, що майно складають речі, які мають ринкову цінність, а власність – особову (суб'єктивну).

Аналогічні уявлення про право власності були висловлені й іншими науковцями (В.Д. Спасовічем, С.О. Андріївським, Г.В. Гантовером, А.А. Герке, Є.І. Качиним), які розуміли право власності лише через зв'язок з володінням річчю [10, с. 3]. На їх думку, власність як свідоцтво ідеального зв'язку особи і речі не може бути об'єктом кримінально-правової охорони. Для захисту право власності повинне мати фактичний зв'язок майна з особою. Науковці наголошували, що розкрадання порушує не відносини власності, а існуюче володіння, яке стає причиною для виникнення нового володіння.

Зазначені погляди стали пріоритетними в теорії кримінального права, що підтвержувало факт адаптування римської концепції індивідуального володіння майном. Згідно з цією концепцією, вказує С.О. Муромцев: «юридическая защита следует не за собственником, а за владельцем имущества, и вне зависимости представлено ему полномочие в форме права собственности или в иной форме индивидуального пользования вещами» [11, с. 124].

Отже, така традиція склалася і у вітчизняному дореволюційному кримінальному праві. Право охороняло фактичного утримувача майна, а не його правовласника – власника. З цього приводу Л.С. Белогріц-Котляревський зазначав, що для теорії кримінального права важливо те, що майно знаходиться у чужому володінні [12]. В.Д. Спасовіч доповнював: «будет ли то собственник, арендатор, или даже недобросовестный владелец, безразлично; похитить имущество можно даже у вора» [10]. М.Д. Сергеевський, погоджуючись із зазначеною позицією, вказував: «для состава кражи безразлично, на каком основании владеет вещью то лицо, у которого она украдена» [13].

Таким чином, дореволюційним кримінальним правом під захистом був не юридичний, а фактичний власник, користувач і розпорядник майна. Зазначене уявлення про власність було основою дореволюційної теорії майнових злочинів. У цій теорії власність була абстрактним, не правозастосовуючим поняттям. Настільки ж абстрактним став і сам власник.

Радянське кримінальне право не змінило зазначену теорію про вланість. Система кримінального права зберігла невизначеність положення інституту власності. Як і у дореволюційний період, у теоріях радянського кримінального права був зроблений акцент на майно «на охрану физического господства лица над вещью» [14]. Зазначене було зумовлено тим, що з точки зору марксизму, власність – це певна форма суспільних відносин щодо привласнення і володіння матеріальними благами. В економічному сенсі – це не відношення людини до речей, а відношення людей з приводу речей, у першу чергу стосовно володіння і привласнення засобів виробництва. Сутність цих відносин полягає у відношенні людини до речей як до своїх. Привласнення продуктів своєї або

чужої праці відбувається в процесі виробництва, при користуванні і розпорядженні власністю.

В той же час з розвитком економічного обороту, який є основною рухомою силою суспільства, значно ускладнилися відносини з приводу майна. З'явився новий погляд на діяння, які завдавали майнової шкоди, але не підпадали під поняття «викрадення». Шкода заподіювалася відносинам, відповідно це слугувало підставою для розширення кола злочинів проти власності [15, с. 75].

У КК 1922 і 1926 рр. власність було виключено з об'єктів, які підпадають під кримінально-правову охорону. Фахівці Народного комісаріату юстиції вважали, що одноосібним розпорядником майна є лише держава. Вона виступає єдиним суб'єктом права власності і немає того, кому це право могло б перейти. Внаслідок посягань, держава позбавляється не права власності, а лише права користування майном. Тому запропонований комісарами проект КК мав охороняти не відносини власності, а порядок користування майном. КК 1922 і 1926 рр. розділили зазначену позицію, визнавши не власність, а майнові відносини об'єктом своєї охорони.

Прийнята у 1936 г. «сталінська» Конституція СРСР офіційно привнесла в поняття «власність» виключно економічний сенс. Представники радянської теорії права, взагалі, і кримінального права, зокрема, побачили у власності дві різні форми її прояву, переважно «два основних абстрактних аспекта - экономический и юридический» [16, с. 110]. Окремі вчені радянського кримінального права під власністю стали розуміти виробничі відносини, учасники яких розподіляють матеріальні блага, привласнюють засоби виробництва і продукти праці [17; 18; 19].

У результаті під «власністю» розумілися матеріальні блага і продукти праці, процеси їх виробництва і розподілу [20; 21], а в цілому економіко-правовий сенс [22; 23], де «економічне» позначає фактичне, а «правове» юридичне присвоєння майна конкретній особі.

Як наслідок, власність у її справжньому сенсі, не була визнана наукою кримінального права в статусі самостійного об'єкту охорони. Отже, власність виходила з надродового об'єкту економічної системи. Власність стала об'єктом посягань, похідним від коштовнішого блага – економіки. Як наслідок, інститут майнових відносин зайняв центральне місце в теорії корисливих злочинів.

Окрім економічної інтерпретації в радянській і пострадянській вітчизняній теорії кримінального права була розглянута й юридична складова власності. Розглядаючи власність як складову економічних відносин, регламентація яких здійснюється нормами цивільного, фінансового, комерційного і інших галузей права, юристи запропонували об'єктом і предметом злочинів вважати власність і майно в аспекті розуміння цивільного права.

Не дивлячись на однаковість у питанні про сенс і зміст власності, правознавцям не вдалося подолати розбіжності відносно місця власності в сучасній системі цінностей кримінального права. Одні вважають власність родовим, а інші – видовим об'єктом майнових злочинів [6]; треті вказують на власність як на безпосередній об'єкт злочинів [24]. Утім існує й інша точка зору, за якою

виходить, що при вчиненні злочинів проти власності «родовий» і «безпосередній» об'єкти співпадають [25].

Кримінальний закон також продемонстрував своє суперечливе ставлення до власності. З одного боку, він включив її у ряд засадничих об'єктів охорони, а з іншої – надав власності проміжне значення, помістивши її між родовим і безпосереднім об'єктами.

Отже, за часів Радянського Союзу (в умовах, коли планово-господарські відносини зумовлювали розвиток законодавства, кримінальне право диференціювало відповідальність за посягання на майнові відносини залежно від форми власності) існувало декілька концепцій розуміння об'єкту злочинів проти власності:

1) об'єктом посягань на соціалістичну власність пропонувалося розглядати право власності як суб'єктивне право [26], тому що власність – це складне суспільне явище, яке включає не лише економічні відносини між людьми з приводу матеріальних благ, але і правові відносини, що забезпечують певну поведінку між людьми з приводу засобів і продуктів виробництва. Злочини проти соціалістичної власності зазіхають не на фактичні суспільні відносини, а лише на одну частину – на право власності, відповідно до якого здійснюється володіння, користування і розпорядження соціалістичним майном [20]. Необхідно зазначити, що і сьогодні, на думку деяких криміналістів [27], родовим об'єктом злочинів проти власності є суспільні відносини з приводу володіння, користування і розпорядження майном, а власність у даному контексті трактується і як майнові відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням матеріальними благами суб'єктами права власності;

2) об'єктом злочинів проти власності виступає певна галузь суспільних відносин соціалістичної власності, яка охороняється законом. Визнання родовим об'єктом злочинів проти власності саме суспільних відносин власності, а не права власності і не правовідносин власності, обґрунтовувалося тим, що суспільні відносини первинні і порушуються злочинами, отже правовідносини – вторинні, і порушуються як би «принагідно». Об'єктом злочину визнається та субстанція, на яку зазіхає злочин – фактичні суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. Об'єктом злочинів проти власності в даному випадку розглядали саму власність, тобто відношення індивіда (колективу) до речі, яка належить йому, як до власної. Поняття «власність» часто охоплювало всю сукупність суспільних відносин, і в цьому випадку власність була тотожна економічному базису суспільства. Сьогодні власність продовжує розглядатися як безпосередній об'єкт злочину (або вказуються певні форми власності: приватна, державна, муніципальна тощо);

3) об'єктом злочинів проти власності є власність як економіко-правове поняття, що полягає у фактичному й юридичному привласненні майна конкретно фізичною або юридичною особою, яка має відносно цього майна право володіння, користування і розпорядження [23, с. 32-33]. Власне кажучи, зазначена думка увібрала у себе всі попередні і є найбільш поширеною сьогодні. Це пояснюється тим, що власність – категорія двоєдина (економічна і правова). Економічний зміст власності як об'єкту злочину утворює відносини

привласнення (для власника) і відносини господарського використання майна (для іншого власника). Правовий же зміст власності складає правомочність власника, надану йому законом [5, с. 82].

Висновки. Підсумовуючи аналіз дискусії з цього питання, необхідно констатувати, що теорія радянського кримінального права абстрагувалася від участі у становленні і розвитку засадничих категорій інституту власності; кримінальне право адаптувало досвід римського права, а також відповідні положення цивільного законодавства; під власністю стали розуміти особливий вид економічних відносин, суб'єкти яких здійснюють користування, володіння і розпорядження майном.

Проблеми розуміння власності не вичерпалися і з прийняттям нового кримінального законодавства. Більшість дослідників продовжують розглядати саме власність як об'єкт кримінально-правової охорони. Проте з'явилися і нові думки, в основі яких лежить ідея заміни злочинів проти власності на майнові злочини, покликані охопити більш широке коло протиправних діянь, але розуміння майнових злочинів також на сьогодні різниться. Одні дослідники вказують на те, що об'єктом злочинів проти власності слід визнати майнові права [5, с. 72–84]; другі, що кримінально-правовій охороні повинні підлягати відносини з приводу майна, тобто об'єктом «злочинів проти чужого майна» виступають відносини з приводу приналежності тій або іншій фізичній або юридичній особі конкретного майна [28]; треті наголошують, що майнові злочини – це умисні і необережні суспільно-небезпечні діяння, які зазіхають на майнові відносини ринкової природи і заподіюють або загрожують причиненням майнової шкоди у вигляді реального збитку і (або) не отриманих доходів [29; 30]. Як родовий об'єкт майнових злочинів пропонується розглядати економічні відносини як систему майнових і організаційно-господарських відносин, які складаються у зв'язку з виробництвом, розподілом, обміном і вжитком благ (товарів, робіт, послуг) та реалізацією економічних прав і інтересів учасниками зазначених відносин на основі правових основ функціонування ринкової економіки [29].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Уголовное право. Особенная часть: Учебник / Отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. – М., 2001.
2. Чигир В. Собственность и право собственности. Их сущность. Дискуссии о понятиях «собственность» и «право собственности» // Судебный вестник. 2005. – № 3. – С. 36.
3. Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. – М., 2000. – С. 11–16.
4. Богданчиков С.В. Противодействие преступным посягательствам на абсолютные права собственности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006.
5. Клепицкий И.А. Собственность и имущество в уголовном праве // Государство и право, 1997. – № 5.
6. Бойцов А.И. Преступления против собственности. – СПб., 2002. – С. 69.

7. *Иногамова-Хегай Л., Корнеева А.* [Рец. на: Безверхов А.Г. Имущественные преступления]. – Самара : Изд-во Самарского университета // Уголовное право. 2002. – №4.
8. *Неклюдов Н.А.* Руководство к Особенной части русского уголовного права. СПб., 1876. – С. 2.
9. *Чебышев-Дмитриев.* Русское уголовное право. Особенная часть. – СПб., 1866. – С. 19
10. Замечания на проект Особенной части Уголовного уложения / [сост. членами Санкт-Петербургского юридического общества: В.Д. Спасовичем, С.А. Андреевским, Г.В. Гантовером, А.А. Герке, Е.И. Утиным]. – СПб., 1887.
11. *Муромцев С.А.* Гражданское право Древнего Рима. – М., 2003.
12. *Белогриц-Котляревский Л.С.* Учебник русского уголовного права: Общая и Особенная части. Киев, 1903. – С. 403.
13. *Сергеевский Н.Д.* Конспект Особенной части русского уголовного права. СПб., 1884. – С. 61
14. *Жалинский А.Э.* О материальной стороне преступления // Уголовное право. – 2003. – № 3. – С. 29.
15. *Тюнин В.И.* Экономические преступления в системе дореволюционного уголовного права (эволюция научных представлений) // Государство и право, 2000. № 11. – С. 75.
16. *Пашуканис Е.Б.* Избр. произведения по общей теории права и государства. – М., 1980. – С. 110.
17. *Пинаев А.А.* Уголовно-правовая борьба с хищениями. – Минск, 1975. – С. 13
18. *Тенчов Э.С.* Квалификация преступлений против собственности. Иваново, 1981. – С. 5.
19. *Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И.* Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. – М., 1986. – С. 10.
20. Советское уголовное право: Учебник. Особенная часть / Под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. – М., 1988. – С. 100.
21. Курс уголовного права: Учебник: В 5-ти т. – Т. 3.: Особенная часть / Под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комиссарова. – С. 387.
22. *Дуонов В.К.* Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (Постатейный) / Отв. ред. Я.И. Кругликов. – М., – 2005.
23. *Лопашенко Н.А.* Преступления в сфере экономики. Авторский комментарий к уголовному закону (Раздел VIII УК РФ). – М., – 2006.
24. Постатейный комментарий к уголовному кодексу Российской Федерации / Пол общ. ред. Н.А. Громова. – М., – 2007.
25. *Батычко В.Т.* Уголовное право: Курс лекций. Общая и Особенная части. – Таганрог, 2006.
26. *Никифоров Б.С.* Объект преступления. – М., 1960. – С. 155.
27. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины/ под ред. Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка. – К., 2002. – С. 475.
28. *Векленко В.В.* Квалификация хищений. – Омск, 2001. – С. 29.
29. *Безверхов А.Г.* Имущественные преступления. – С. 10
30. *Суслина Е.В.* Ответственность за мошенничество по Уголовному кодексу Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2007. – С. 8.

Дорохіна Ю.А. Генеза дослідження власності у кримінальному праві

У статті розглянуто власність з економічної і юридичної сторін. Концепція власності розкрита у ході порівняльного дослідження теорій дореволюційного, радянського і вітчизняного кримінального права. Акцентовано на недостатню увагу представників кримінального права до дослідження онтологічних підстав власності.

Ключові слова: *власність, злочини проти власності, об'єкт злочинів проти власності.*

Дорохина Ю.А. Генезис исследования собственности в криминальном праве

В статье рассмотрена собственность из экономической и юридической сторон. Концепция собственности раскрыта в ходе сравнительного исследования теорий дореволюционного, советского и отечественного криминального права. Акцентировано недостаточное внимание на представителей криминального права к исследованию онтологических оснований собственности.

Ключевые слова: *собственность, преступления против собственности, объект преступлений против собственности.*

Dorokhina Iu.A. Genesis of research of propert in criminal right

In the article a propert is considered from economic and legal sides. Conception of propert is exposed during comparative research of theories of soviet and domestic criminal right. It is accented on insufficient attention of representatives of criminal right to research of ontological grounds of propert.

Keywords: *a propert, crimes of against propert, object of crimes, is against property.*

Стаття надійшла до редакції 17.01.2014.